

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

БОНДАРЕВА К.В.

ТЕОРЕТИЧНЕ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ СУБ'ЄКТІВ ПРОЦЕСУ ПРАВОВОЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Юридична експлікація політичного режиму крізь основні суб'єкти процесу правової інституціоналізації дозволяє виявити внутрішні закономірності, стадії та аспекти цього процесу, що утворює теоретико-методологічну основу для подальшої типологізації політичних режимів, а також для визначення перспектив взаємодії політичної і правової систем у тій чи іншій конкретній країні.

Ключові слова: *теоретичне питання, суб'єкти, правова інституціоналізація, політичні режими.*

Юридическая экспликация политического режима через основные субъекты процесса правовой институционализации позволяет выявить внутренние закономерности, стадии и аспекты этого процесса, образующего теоретико-методологическую основу для дальнейшей типологизации политических режимов, а также для определения перспектив взаимодействия политической и правовой систем в той или иной конкретной стране.

Ключевые слова: *теоретический вопрос, субъекты, правовая институционализация, политические режимы.*

Legal explication of the political regime everywhere basic legal institutionalization of the process can detect internal laws, stages and aspects of the process that forms the theoretical and methodological basis for further typology of political regimes, and to determine the prospects of interaction between political and legal systems in some specific country.

Key words: *theoretical issues, subjects, legal institutionalization of political regimes.*

Вступ. Однією з обов'язкових частин вивчення форми держави, разом із характеристикою таких елементів, як форма державного правління та форма державного устрою, є юридична експлікація змісту політичного режиму. Щоправда, до останнього часу це поняття досліджувалося переважно в контексті політологічних студій, поза увагою до правових аспектів інституціоналізації та функціонування тих чи інших типів політичних режимів.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути юридичну експлікацію політичного режиму крізь основні суб'єкти процесу правової інституціоналізації, що дозволяє виявити внутрішні закономірності, стадії та аспекти цього процесу, який утворює теоретико-методологічну основу для подальшої типологізації політичних режимів.

Результати дослідження. З огляду на дедалі більшу актуалізацію юридичного вивчення політичних систем наразі зростає науково-юридичний інтерес і до політичних режимів. З одного боку, це проявляється в тому, що дане поняття дедалі частіше зустрічається в дослідженнях з конституційного права, а з іншого, – воно міцно увійшло в обіг у сучасних розвідках з теорії держави і права, тобто актуальність комплексного юридичного дослідження поняття політичного режиму зумовлюється, по-перше, тим, що самі політичні відносини як предмет правового регулювання перетворюються на один з об'єктів загальноюридичних досліджень. Як на рівні окремих галузей права, так і з погляду загальної теорії держави і права актуалізується потреба комплексного концептуального узагальнення змісту поняття політичного режиму в тому аспекті, в якому воно має і повинно бути предметом власне юридичної науки. По-друге, сьогодні в умовах загального міжнародного утвердження ідеалів демократії і правової державності, коли розвиток суспільного життя і постання громадянського суспільства стають невіддільним від становлення і розвитку права і правової системи, дедалі більш ре-

льєфною стає кореляція між політикою та правом. З цього погляду усталена в минулому ідея автономії політики від права потребує своєї радикальної ревізії і переосмислення, що змушує говорити не лише про політичні мотиви, засоби та механізми розвитку політичного режиму, але про специфіку його правової інституціоналізації. Більше того, саме процес правової інституціоналізації політичних режимів перетворюється на одну з найважливіших підстав визначення сутності цих режимів та їх класифікації.

Набуває актуальності наукове вивчення процесів правової інституціоналізації політичних режимів, що прямо передбачає змістовний аналіз самого поняття політичного режиму як предмету саме юридичної науки. Втім, говорячи про правову інституціоналізацію політичних режимів як про певний процес, необхідно визначити не тільки його загальну роль у контексті сучасних юридичних досліджень політичних режимів, але і його етапи, а також основних суб'єктів. Очевидно, що в частині суб'єктів правової інституціоналізації політичних режимів ключову роль відіграє держава – головний суб'єкт правотворчого процесу.

Щоправда, зазначене положення жодною мірою не означає намагання абсолютизувати роль держави. Адже, як цілком слушно доводить Р. Ященко, для демократичних політичних режимів, коли спостерігаємо швидкий розвиток громадянського суспільства, посилення його активності у всіх сферах та його плідну взаємодію з демократичною державою, характерним стає розширення кола суб'єктів правотворчої діяльності, до якого, крім держави, залучається ще й громадянське суспільство [20, с. 291].

Однак, навіть беручи до уваги це зауваження, не можна не погодитись з тим, що як організована система публічної влади, яка здійснюється через відповідні державні органи, що реалізують владу, управління і регулювання у суспільстві [15, с. 44], саме держава виступає тим суб'єктом, який практично втілює нормотворчу діяльність і тим самим забезпечує появу (зміну) правових норм, що юридично закріплюють (інституціоналізують) певні види політичних відносин. Фактично провідна роль держави як визначального суб'єкта процесу правової інституціоналізації політичного режиму міститься в тих доктринальних дефініціях поняття правотворчості, які застосовуються сучасною теорією держави і права. Одним із найбільш поширених визначень поняття правотворчості є її тлумачення як «реалізованої в особливому порядку державно-владної, управлінської діяльності компетентних органів, що спрямована на розробку, видання, відміну й вдосконалення нормативно-правових приписів» [6, с. 233] або ж як «державної діяльності, що завершує процес формування права і являє собою втілення державної волі в закон» [14, с. 148].

Хоча, говорячи про нормотворчу діяльність держави, не варто асоціювати її виключно з функціонуванням законодавчих органів державної влади – парламентами. Дійсно, їх роль не можна недооцінити, оскільки з усіх органів державної влади саме парламенти покликані представляти ті політичні інтереси, які формуються, агрегуються та артикулюються в суспільстві. Водночас процес правової інституціоналізації політичного режиму відбувається не тільки шляхом видання законів, але й інших актів парламенту. Наприклад, 2 квітня 2007 року Верховною Радою України було прийнято постанову № 837 «Про запобігання діям, що загрожують конституційному правопорядку, громадському спокою і стабільності в Україні» [10], де вказувалось: «Окремі політичні сили зробили кроки до неконституційного вирішення політичних питань, намагаючись знайти в цьому процесі штучні, не передбачені статтею 90 Конституції України підстави для дострокового припинення повноважень Верховної Ради України.

Під впливом цих політичних сил, всупереч існуючим конституційно-правовим реаліям, Президент України неодноразово заявляв про наявність підстав для дострокового припинення повноважень Верховної Ради України і готовність видати відповідний указ. Тобто, як бачимо, парламент відреагував на поточні зміни в політичній системі і спробував не допустити такий політичний сценарій, що передбачав достроковий розпуск парламенту. У своїй діяльності парламенти не лише законодавчо визначають найважливіші для політичного режиму інститути, але й мають можливість засобом поточної нормотворчої діяльності забезпечувати стабільність, або, навпаки, – зміни в тих чи інших політичних відносинах, впливати на методи та засоби реалізації публічної влади тощо.

Однак, визнаючи незаперечну роль парламентів у процесі правової інституціоналізації політичних режимів [4, с. 85], слід визнати, що зазначений процес відбувається не тільки на рівні Конституції як Основного закону держави і суспільства (саме на такому її визначенні свого часу наголошував Ю. Тодика [17, с. 382]), органічних законів та інших актів, які видаються парламентами, але й підзаконних нормативно-правових актів, що є результатом нормотворчості інших гілок державної влади. Зокрема, в президентських республіках вагому роль у зазначеному процесі посідають акти голови держави. Так само не можна не вказати на нормотворчість виконавчих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Більше того, окремі сучасні автори обґрунтовують положення про судову правотворчість та її роль у процесі функціонування і розвитку як політичних систем в цілому, так і політичних режимів зокрема (як приклад можна навести цікаву монографію С. Шевчука [18, с. 640]). Справді, функціонування органів виконавчої влади завжди пов'язане з активною нормотворчою діяльністю [5, с. 45]. Причому в процесі зазначеної нормотворчості предметом правового регулювання часто стають такі суспільні відносини, які безпосередньо пов'язані з публічною владою і політичним режимом.

Як приклад можна навести постанову Кабінету Міністрів України від 16 квітня 2007 року № 630 «Про невідкладні заходи щодо недопущення в соціально-економічній сфері негативних наслідків, пов'язаних із загостренням політичної ситуації», де зазначалось, що загострення політичної ситуації спричинило такі негативні явища, як: погіршення розрахунків споживачів за енергоносії; зниження рівня платіжної та податкової дисципліни; прискорення темпів зростання заборгованості з виплати заробітної плати. У зв'язку з чим на керівників центральних та місцевих органів виконавчої влади було покладено персональну відповідальність за: а) недопущення виникнення заборгованості з виплати заробітної плати працівникам підприємств і установ державної та комунальної форм власності, соціальних виплат і пенсій, внесення плати за спожиті бюджетними установами енергоносії; б) своєчасне надходження до бюджетів і фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування податків і зборів (обов'язкових платежів) у повному обсязі від підприємств, що перебувають у сфері управління зазначених органів.

Таким чином, можна стверджувати, що визначальним суб'єктом процесу правової інституціоналізації політичних режимів виступає держава в особі уповноважених органів державної влади (вони представляють не тільки законодавчу, але й інші гілки державної влади), яка засобом нормотворчої діяльності визначає юридичну форму та правовий зміст найважливіших і найбільш суттєвих для існування і розвитку даного політичного режиму відносин. У результаті чого політичні відносини набувають правових гарантій своєї стабільності та відтворюваності, що надає цілісності політичному режиму і дозволяє представити його не у вигляді ситуативних дій та інтеракцій в частині реалізації політичної влади тими чи іншими суб'єктами політичних відносин, а як загальну систему методів та засобів здійснення політичної влади, які корелюють з певними політичними цілями і впливають на характеристики держави і політичної системи в цілому. Однак зазначене твердження не означає того, що процес правової інституціоналізації політичних режимів не передбачає участі суспільства.

Справа в тому, що джерелом тих політичних відносин, які зрештою стають предметом правової інституціоналізації, може виступати або суспільство і політична система в цілому (це притаманно демократичним політичним режимам), або тільки держава (це властивість авторитарних і тоталітарних політичних режимів). З цього погляду поняття правової інституціоналізації політичних режимів можна тлумачити у двох значеннях: а) вузькому; б) широкому.

У першому випадку цей процес є нічим іншим, як нормативно-юридичним оформленням певних вже сформованих політичних відносин незалежно від того, де саме і в який спосіб вони були акумульовані, агреговані та артикульовані. Тоді суб'єктом такої діяльності щодо правової інституціоналізації політичного режиму виступає держава. Втім досліджуване в даному підрозділі поняття правової інституціоналізації політичного режиму можна розглядати й у дещо ширшому контексті, коли ми братимемо до уваги не лише нормотворчу і нормативно-юридичну діяльність органів державної влади, але й генезу тих політичних відносин, які унормовуються.

Зважаючи на останнє зауваження, можна вказати щонайменше на два головні джерела розвитку політичних відносин.

З одного боку, вони можуть генеруватись тільки державою, коли, виходячи з власних інтересів, цілей і задач і не беручи до розрахунку інтереси і цінності інших суб'єктів політичного процесу (наразі поняттям політичний процес описується «сукупність видів діяльності політичних суб'єктів, включених у динаміку практично-політичних відносин» [19, с. 409]), вона імперативно нав'язує суспільству і політичній системі в цілому свою волю. У такому випадку не має істотного значення навіть той факт, чи співпадають інтереси держави (державного апарату) з інтересами суспільства і чи знаходять вони підтримку в суспільно-політичній свідомості громадян, оскільки політичні інтереси держави завжди мають пріоритет і забезпечуються як нормативністю права, так і примусово-силовими методами, аж до державного терору. У зазначеній ситуації практично повністю нівелюється значення такого фактора, як «суспільно-політичні преференції», про роль якого писав відомий американський дослідник Д. Ілстер [12, с. 168].

Як було зазначено вище, описані ситуація і характер генезису політичних відносин, які стають предметом правової інституціоналізації, притаманний недемократичним політичним режимам, коли повністю зникає різниця між поняттями політичної влади і державної влади, коли вся політика і всі політичні відносини концентруються виключно в державі. Нагадаємо, що для демократичних політичних систем сфера політичної влади є завжди ширшою, ніж сфера державної влади. Як пише з цього приводу відомий вітчизняний дослідник С. Рябов, «...державна влада покликана узгоджувати різноспрямовані прагнення членів суспільства, домагатися нехай вимушеної субординації, співіснування багатьох розрізнених позицій. Політична ж влада – це домінування або прагнення до домінування інтересів одних верств над іншими. Якщо альтернативою державній владі може бути тільки безвладдя й беззаконня, хаос та безладдя, то в політичній владі – це інша політична влада, вплив інших партій та ідей, це опозиція, коли зрештою йдеться про правлячу партію» [11, с. 20].

У цьому ж контексті висловлюється і Г. Курскова, яка наголошує, що «широта» політичної влади, порівняно з «державною», забезпечується тим, що суб'єктом останньої є лише держава, тоді як

суб'єктом першої постають усі носії певних політичних інтересів і всі елементи політичної системи [13, с. 95].

Отже, з іншого боку, політичні відносини, які інституціоналізуються через право і нормативно-юридичну діяльність держави, можуть генеруватись не тільки державою, але й усім суспільством. У такому разі коло суб'єктів артикуляції політичних інтересів не обмежується лише державою і є значно ширшим, включаючи в себе найрізноманітніші групи, об'єднання, громади, колективи, що мають певні політичні (нехай навіть тимчасові) інтереси і спромоглися їх достатньо чітко артикулювати. З цього погляду можна говорити про «широке» тлумачення поняття правової інституціоналізації політичних режимів, коли досліджується не тільки сама по собі нормативно-юридична діяльність держави, але й джерела цієї діяльності, ті причини, що спонукали появу певного типу політичних відносин, які потребують своєї інституціоналізації.

Щоправда, вартує на відзначення той факт, що наведені два підходи до визначення поняття правової інституціоналізації політичних режимів (які вище були окреслені як «вузький» і «широкий») не виключають один одного. У цьому сенсі вони не є не тільки протилежними, скільки такими, що методологічно дозволяють, залежно від конкретних дослідницьких завдань, сконцентрувати увагу на тих чи інших аспектах процесу правової інституціоналізації політичних режимів. Зокрема, якщо головним дослідницьким завданням є аналіз юридичної техніки, юридичних властивостей, юридичних механізмів і закономірностей, а також юридичних проблем процесу правової інституціоналізації політичних режимів, то значно зручніше послуговуватись саме «вузьким» значенням цього поняття, оскільки це дозволяє максимально концентрувати увагу на досліджуваному предметі. Водночас, якщо основною науковою метою стоїть виявлення причин і наслідків процесу правової інституціоналізації політичних режимів, з'ясування специфіки процесів формування політичних інтересів та їх впливу на нормативно-юридичну діяльність держави, виявлення ролі різних суб'єктів політичних відносин у ході правової інституціоналізації певних конкретних політичних режимів, побудова загальної моделі взаємодії політики і права для різних типів політичних режимів, – то тоді необхідно застосовувати «широке» значення цього поняття. Фактично в сучасній юридичній науці застосовуються обидва підходи, що засвідчує не наявність певних теоретико-методологічних суперечностей, а, навпаки, – достатньо високий рівень розвитку методології досліджень правової інституціоналізації політичних режимів, яка характеризується варіативністю і дозволяє виявити всі аспекти досліджуваних процесів.

Наголошуючи на специфіці застосування «широкого» підходу до визначення поняття інституціоналізації політичних режимів, слід звернути увагу на те, що воно дозволяє встановити не лише певні причини та передумови виникнення політичних відносин, притаманних тому чи іншому політичному режиму, але й визначити характер процесів впливу вже інституціоналізованих відносин на розвиток і функціонування політичного режиму. Тобто якщо схематично визначити сферу застосування широкого підходу, то її можна окреслити трьома стадіями, або етапами розвитку політичного режиму: 1) формування політичних відносин; 2) нормативно-юридичне оформлення політичних відносин та виникнення відповідних правових інститутів (ця друга стадія повністю відповідає «вузькій» інтерпретації поняття правової інституціоналізації політичного режиму); 3) реакція суспільства на закріплені в праві та в системі національного законодавства норми, в яких було реалізовано інституціоналізацію політичного режиму. Якщо про перші дві стадії ми вже писали вище, то третя стадія, на наше переконання, також заслуговує на увагу.

Дійсно, говорячи про правовий вимір існування і розвитку будь-якого політичного режиму, слід пам'ятати про те, що саме поняття права не повинно обмежуватись лише своїм позитивістським тлумаченням. Тобто право не може і не повинно отожднюватись ані з окремими законами, ані із системою законодавства в цілому. Свого часу про це писав відомий російський дослідник С. Алексєєв, який зазначав, що позитивне право – це лише одна із сторін існування права, оскільки, крім догми, право як загальносуспільне явище містить у собі правові ідеї, правові цінності тощо [14, с. 34]. З цього погляду право, за словами згаданого дослідника, «утворюється та існує в самому образі життя, у звичаях, у свідомості людей... воно служить критерієм оцінки поведінки людини іншими особами, громадською думкою, для визнання вчинків людини «правильними» або «неправильними» [15, с. 31]. Цієї ж позиції додержується Р. Лівшиць, який характеризує право як «засіб суспільної згоди» і одночасно «нормативно закріплену справедливість» [8, с. 68].

Таким чином, інституціоналізовані в правових нормах політичні відносини завжди викликають певну суспільну реакцію. Це означає, що для процесу правової інституціоналізації політичного режиму вельми важливою є реакція суспільства, яке власне й легітимує право і правові норми, що закріплюють ті чи інші політичні відносини. Особливу роль цей фактор набуває в умовах звернення до такої форми організації суспільних відносин, як громадянське суспільство. Наразі існує чимало доктринальних дефініцій цього поняття. Для одних авторів це – «сукупність добровільно сформованих громадських інститутів, що діють на самоврядних засадах у межах конституції та законів, за посередництвом яких індивіди реалізують свої основні природні права і свободи» [9, с. 3], для інших – це «вільне демократичне правове суспільство, яке орієнтовано на конкретну людину, створює

атмосферу поваги до правових традицій і законів, загальногуманістичних ідеалів, забезпечує свободу творчої та підприємницької діяльності, створює можливість досягнення добробуту і реалізації прав людини і громадянина, органічно виробляє механізми обмеження і контролю за діяльністю держави» [18, с. 346]. Незалежно від того, якою дефініцією ми послуговуватимемось, незаперечним є те, що громадянське суспільство – це завжди активний суб'єкт, що вступає в разі потреби у взаємодію з державою для захисту, охорони, забезпечення тих інтересів, які формуються у його середовищі. Тому для функціонування політичного режиму (особливо якщо йдеться не про конфронтаційні стосунки між державою і громадянським суспільством, а про їх демократичну взаємодію) одним із вирішальних факторів є те, як громадянське суспільство сприймає правову інституціоналізацію найважливіших політичних відносин.

У цьому плані громадянське суспільство може не тільки акумулювати та ретранслювати на рівень державної влади певні правотворчі ініціативи, але й здійснювати на основі діючого законодавства поточний контроль за нормальним функціонуванням правових і політичних інститутів. Це може проявлятися в найрізноманітніших формах. Чи не найбільш яскравою з них є громадський контроль над тими чи іншими політичними процесами, які реалізуються за безпосередньої участі органів державної влади (як приклад можна навести виборчий процес або процес розробки та ухвалення певних законопроектів тощо). Однак говорячи про реакцію суспільства на закріплені в праві та в системі національного законодавства норми, в яких було реалізовано інституціоналізацію політичного режиму, варто зауважити, що вона проявляється у формуванні загальної атмосфери визнання (невизнання) громадянами політичного режиму в цілому. У разі генерування конфронтаційних стосунків між державою і суспільством на основі делегітимації публічної влади та правових інститутів, що її підтримують, політичний режим не тільки послаблюватиметься, але й буде змушений постійно шукати додаткові ресурси (політичні, правові, інформаційні, економічні тощо) для свого укріплення, а також для відтворення найважливіших для його існування політичних відносин.

У цьому аспекті можна погодитись із тими авторами, які пропонують говорити про подвійну легітимацію політичних режимів, оскільки в її ході суспільство визнає (або не визнає) справедливими і необхідними не тільки правові норми, але й ті політичні відносини, ті політичні інститути, які знайшли своє закріплення в правовій формі. Наразі термін «легітимність» ми вживаємо в значенні «прийнятого рівня обгрунтованості, виправданості та значущості політичних інституцій, норм, практик, політичної системи та політико-правової спільноти взагалі» [3, с. 16]. Тобто йдеться про «форму підтримки, виправдання правомірності застосування влади і здійснення конкретної форми правління чи державою в цілому, чи її окремими структурами або інститутами» [13, с. 96]. Таким чином, результатом правової інституціоналізації певних важливих для того чи іншого політичного режиму політичних відносин є не лише поява юридичної норми, але й реакція на цю норму, яку можна спостерігати в політичній і правовій свідомості громадян. На практиці це означає, що громадяни, чи суспільство в цілому, або приймають ці норми, і тоді зазначені політичні відносини закріплюються в суспільно-правовій і суспільно-політичній практиці (у свою чергу, це спричиняє стабілізацію політичного режиму), або, навпаки, – відторгають їх, що спричиняє делегітимацію публічної влади та виникнення різного роду конфліктів між державою і суспільством.

Отже, можна стверджувати, що процес правової інституціоналізації політичних режимів є не тільки важливим предметом аналізу для сучасної теорії держави і права, але й невід'ємним етапом формування, функціонування і розвитку будь-якого політичного режиму. Його докладне науково-правове дослідження дозволяє виявити внутрішні закономірності, стадії та аспекти цього процесу, що утворює теоретико-методологічну основу для подальшої типологізації політичних режимів, а також для визначення перспектив взаємодії політичної і правової систем у тій чи іншій конкретній країні.

Висновки. Визначальним суб'єктом процесу правової інституціоналізації політичних режимів виступає держава в особі уповноважених органів державної влади (вони представляють не тільки законодавчу, але й інші гілки державної влади), яка засобом нормотворчої діяльності визначає юридичну форму та правовий зміст найважливіших і найбільш суттєвих для існування і розвитку даного політичного режиму відносин. У результаті чого політичні відносини набувають правових гарантій своєї стабільності та відтворюваності, що надає цілісності політичному режиму і дозволяє представити його не у вигляді ситуативних дій та інтеракцій в частині реалізації політичної влади тими чи іншими суб'єктами політичних відносин, а як загальну систему методів та засобів здійснення політичної влади, що корелюють із певними політичними цілями і впливають на характеристики держави і політичної системи в цілому. Проте зазначене твердження не означає того, що процес правової інституціоналізації політичних режимів не передбачає участі суспільства.

Справа в тому, що джерелом тих політичних відносин, які зрештою стають предметом правової інституціоналізації, може виступати або суспільство і політична система в цілому (це притаманно демократичним політичним режимам), або тільки держава (це властивість авторитарних і тоталітарних політичних режимів). Обидва зазначені підходи є не протилежними, а такими, що методологічно дозволяють, залежно від конкретних дослідницьких завдань, сконцентрувати увагу на тих чи інших

аспектах процесу правової інституціоналізації політичних режимів. Застосування цих двох методологічних підходів до аналізу правової інституціоналізації політичних режимів свідчить не про суперечності їх вивчення, а про високий рівень розвитку методології досліджень правової інституціоналізації політичних режимів, яка дозволяє виявити різні аспекти досліджуваних процесів.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Право : азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : «Статут», 1999. – 712 с.
2. Алексеев С.С. Философия права / С.С. Алексеев. – М. : Издательство НОРМА, 1998. – 336 с.
3. Гребіневич О.М. Ціннісно-нормативна легітимація політичної системи : Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2006. – 20 с.
4. Журавський В.С. Український парламентаризм на сучасному етапі: теоретико-правовий аспект : [монографія] / [В.С. Журавський]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
5. Коваленко А.А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія та практика : [монографія] / [А.А. Коваленко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 512 с.
6. Кулапов В.Л., Малько А.В. Теория государства и права : [учебник] / [В.Л. Кулапов, А.В. Малько]. – М. : Норма, 2008. – 384 с.
7. Курсова Г.Ю. Политический феномен власти / Г.Ю. Курсова // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 1. – С. 89–100.
8. Лившиц Р.З. Теория права / Р.З. Лившиц. – М. : Издательство БЕК, 2001. – 224 с.
9. Петришин О.В. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні / О.В. Петришин // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2(33) – 3(34). – С. 142–161.
10. Про запобігання діям, що загрожують конституційному правопорядку, громадському спокою і стабільності в Україні : Постанова Верховної Ради України від 02.04.2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 18-19. – Ст. 281.
11. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави / С.Т. Рябов. – К. : Тандем, 1996. – 240 с.
12. Современная политическая теория / Автор-составитель Д. Хэлд. – М. : NotaBene, 2001. – 480 с.
13. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии / А.И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 559 с.
14. Теория государства и права : [учебник] / [Под ред. В.В. Лазарева]. – М. : Право и закон, 2001. – 576 с.
15. Теория государства и права : [учебник для вузов] / [Отв. ред. В.Д. Перевалов]. – М. : Норма, 2006. – 496 с.
16. Теория государства и права : [учебник для вузов] / [Отв. ред. В.Д. Перевалов]. – М. : Норма, 2006. – 496 с.
17. Тодика Ю.М. Конституція України – Основний закон держави і суспільства / Ю.М. Тодика. – Харков : Факт, 2001. – 382 с.
18. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.
19. Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь-справочник. Политология / Отв. ред. Борцов Ю.С. – Ростов н/Д. : Изд-во «Феникс», 1997. – 608 с.
20. Ященко Р.Ю. Правотворчість в умовах демократії: проблема балансу інтересів держави і суспільства / Р.Ю. Ященко // «Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності» (Київ, 26 жовтня 2007 р.) / За ред. О.В. Скрипнюка. – Харків : «Право», 2008 – С. 291–292.